

О.М. Гончаренко

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У житті кожного соціуму право як система особливого виду соціальних норм відіграє функції впорядкування та врегулювання найважливіших суспільних відносин. Не став винятком і період нацистської окупації України. Насильницька зміна публічної політичної влади потребувала реорганізації й майнових правовідносин, які є не лише показником розвитку суспільства, а й визначають його віддалену перспективу. Незважаючи на доволі значний історіографічний доробок у вивченні політики нацистських окупантів щодо українського селянства, однією з малодосліджених проблем цього періоду історії України залишається аналіз майнових правовідносин. Цим і визначається актуальність дослідження, об'єктом якого цивільний правовий статус, предметом – майнові правовідносини сільського населення окупованої України. Мета статті – проаналізувати майнові правовідносини в українському селі періоду нацистської окупації, визначити на цій основі політико-правовий статус місцевого населення.

З початком окупації України нацистам та їхнім посібникам довелося вирішувати комплекс проблем, пов'язаних із визначенням цивільно-правового та майнового статусу населення. Військові дії та хаос перших днів окупації, евакуація частини населення, підприємств, радянських органів і установ сприяли появі певної кількості безгосподарного майна. Відділами районних та сільських управ це майно обліковувалось, охоронялося та перевозилося на склади [1, 160]. Цими діями окупаційна влада наводила елементарний порядок в країні. Разом із тим, потрібно було впорядкувати майнові правовідносини, що не могли припинитися навіть у такій тяжкій та неоднозначній для населення період.

Одним із поширених явищ окупаційного режиму стали постійні пограбування населення. В цьому виявлявся неповноцінний цивільно-правовий статус населення України. Грабунки належного громадянського особистого майна стали звичним соціально-побутовим явищем історії окупації. Відповідні дії здійснювались як працівниками місцевих органів влади, так і військовослужбовцями вермахту.

Як правило, німецькі органи управління не схвалювали та категорично забороняли грабіжницькі дії місцевих колаборантів. Тому за вчинені пограбування працівники органів місцевого управління, зокрема начальники поліції, підлягали звільненню, а в окремих випадках і ув'язненню [2, 114]. За це ж каралися рядові поліцаї та працівники районних і сільських управ. Цим самим службовці німецьких органів управління прагнули показати місцевому населенню свою „справедливість” та готовність до захисту його майнових прав та інтересів. Проте припинити пограбування, в яких брали участь представники вермахту, не вдалося. Окремі офіцери прагнули зупинити це ганебне для армії явище. „Незважаючи на раніше видані розпорядження, деякі військовослужбовці вважають, що сам факт перебування на ворожій території дозволяє вільно відбирати продукти, тварин і т.п., що належать приватним особам. Подібні помилкові думки повинні бути негайно усунуті” – категорично зазначалося в

наказі „Про зміст дисципліни” по II армійському корпусу [3, 23]. Попри подібні накази, грабунки місцевого населення тривали. Причина цього полягала в тому, що німецькі військовослужбовці звільнялися від застосування правових санкцій за подібні дії. Так, згідно з указом „Про застосування військової підсудності в районі „Барбаросса” та про особливі заходи військ” від 13 травня 1941 р., дії військовослужбовців по відношенню до населення не підлягали покаранню, навіть якщо вони мали склад військового злочину або проступку [4, 5-7]. Тому обмежувальні дії окремих представників командування вермахту нічого змінити не могли. Так, лише у 53 районах Київської області, в яких проживало 2.319.289 чол. сільського населення (у містах – 394.696 чол.), окупанти привласнили особисте майно громадян на суму 6.371.589 крб [5, 16, 17, 31].

Працівники місцевих органів влади не мали права впливати на солдатів вермахту, а за найменшу критику цих дій вони підлягали покаранню. Колишній начальник Макарівської сільської поліції свідчив про причини свого арешту: „Я розповів населенню про те, що німці не мають права грабувати, вони за все повинні платити”. Після слідства, у листопаді 1941 р., він був переведений на аналогічну посаду в Бородянську районну поліцію [6, 19]. Отже, цивільний статус населення України мав обмежений характер. Жоден мешканець окупованої України не був застрахований від пограбувань.

З окупацією перших регіонів України військові адміністрації закликали місцеве населення до збереження спокою та підтримки порядку [7, 125]. У відозвах німецького командування вказувалось: „Українці, даю вам до відому, що німецьке військо від вас хоче. Ми хочемо, щоб кожен хазяїн мав корову, щоб кожний мав своє поле, свою картоплю, хліб, капусту, молоко, кури, свині, бджоли, щоб зимою не голодували. [...] Хай живе нова Україна із спокійними господарями, господинями, робітниками, в якій немає жодних жидів, комісарів, більшовиків і жодних партизан” [8, 72]. Проте гасла, у яких звучали ідеї відновлення приватної власності та ліквідації колгоспів не підкріплювалися відповідними практичними заходами. Вони так і лишилися пропагандистським трюком, примарність реалізації якого відчувалася вже з перших днів окупації. Перебудова життя суспільства на принципах приватної власності та основах ринкового господарства мала бути забезпечена правовою системою, у якій проголошені цінності отримали б свого завершення, цілісного виразу. Відсутність подібного вирішення майнових проблем є свідченням колоніальної, експансіоністської сутності нацистської окупації України. Усе інше виражало лише певні тактичні плани у економічній, соціальній та політичній сферах. Власне і німецькі службовці визнавали відсутність чіткості у діях окупаційної влади, констатувавши той факт, що їхня пропаганда не визнає більшовизму, націоналізму та капіталізму. „І нічого вартого вона не пропонує” – визнавалось у повідомленні служби безпеки м. Києва [9, 44]. Фактично гітлерівці залишили в незмінному стані систему майнових правовідносин, у якій був відсутнім повноцінний, наділений юридичними правами власник, що мав право на володіння, користування та розпорядження належним йому майном. Реалізація проголошених ідей щодо відновлення приватної власності, індивідуального господарства лежала поза межами окупаційної доктрини.

Аналіз архівних джерел, зокрема, донесень про ситуацію на окупованій території, розповідей радянських військовослужбовців та учасників руху

опору, що вийшли з оточення, дозволяє виокремити характерну ознаку першого періоду окупації, згідно з якою в Україні відбувалась активізація антирадянських настроїв. Їхнє вістря спрямовувалося на основи колгоспного життя, колективну власність на засоби виробництва, усупільнені під час колективізації, приватну власність, конфісковану у тогочасних власників під час розкуркулення. Об'єктом уваги сільського населення стала земля, сільськогосподарський реманент, тварини. „Колгоспне питання цікавить кожного селянина і він чекає негайної їх ліквідації” – констатували автори донесень, додаючи: „У даний час це неможливо здійснити” [10, 73].

Незважаючи на пропагандистські гасла окупантів щодо ліквідації колгоспів, утворювалися громадські господарства, за допомогою яких відбувалась експлуатація виробничого та трудового потенціалу українського села. Об'єкти власності, відібрані у селянства в радянський період, залишалися у користуванні громадських господарств і поверненню не підлягали.

Надії колишніх розкуркулених селян на справедливе вирішення майнових проблем виявилися марними. Не йшла мова і про відшкодування збитків, заподіяних їхнім господарствам діями радянської влади. Тому такі аспекти майнових правовідносин, як право власника на приплід та доходи в окупаційний період взагалі не розглядалися. Це свідчить про те, що окупанти не збиралися кардинально вирішувати наболілі майнові проблеми українських селян.

В середині сільських громад відбувся перерозподіл об'єктів прав приватної власності, таких як речі, тварини, приплід. У частини колишніх радянських активістів та членів партії спеціальними розпорядженнями районних та сільських управ конфіскувалося життєво необхідне майно, зокрема, корови [11, 75], що підривало економічну спроможність підсобних господарств, унеможливило забезпечення селянських сімей продуктами харчування, засобами виживання, що за умов руйнації товарного ринку часто мало фатальні наслідки.

Окрему сторінку цивільно-правових засад життя населення сіл у перші дні окупації України становила доля врожаю 1941 р. Цілком очевидно, що не з мотивів соціальної справедливості та гуманності, а швидше через руйнацію хлібозаготівельної системи, реальної втрати продовольства, врожай 1941 р. був поділений поміж населенням сіл. Здебільшого, розподілу підлягало зерно. При цьому певна його частина була розподілена і серед тих громадян, що з початком окупації повернулися до села.

Розподіл майна не був хаотичним. Подібного окупаційна адміністрація допустити не могла. До роботи комісій із розподілу колгоспного зерна – врожаю 1941 р. – залучалися працівники районних управ. У їхній роботі брали участь і працівники місцевих сільських управ. Частину зерна отримали розкуркулені мешканці сіл, які до війни в господарствах не працювали [12, 13]. Пільги та привілеї надавалися дезертирам. Досить часто ці громадяни на зборах мешканців сіл у своїх виступах забороняли наділяти зерном сім'ї односельчан, що перебували в Червоній Армії [13, 205].

З окупацією в селах України розпочався певний перерозподіл власності. Як правило, його об'єктом була нерухома власність, зокрема будинки, відібрані у колишніх власників в період колективізації. „При приході німців появився актив з бувших розкуркулених або репресованих елементів. Почалося

повернення хат розкуркуленим, відшукування своїх меж і прав на садиби” [14, 79], – зазначається в одному з радянських післявоєнних джерел. У нових умовах люди вимагали від влади сприяння у поверненні конфіскованого радянським режимом майна. Характерно, але в переддень окупації про це ж попереджали і радянські партизани. Так, у одній з перших листівок, розповсюджених партизанським загonom ім. В.Леніна, що діяв на Київщині, вже 21 вересня 1941 р. місцеве населення повідомлялося: „Знищуйте також куркулів, які повернулись в свої села і намагаються відновити у наших районах капіталізм” [15, 259]. Аргументи щодо відновлення „капіталізму” та перерозподілу власності використовувалися і пропагандистськими органами Червоної армії: „Як вороння злітаються вслід за фашистською армією колишні поміщики, дворяни, високопоставлені чиновники. Вони виступають перед фашистами, мріючи отримати з рук німців землі, ліси та угіддя, відібрані у них радянською владою і віддані трудящим” [7, 102]. Отже, перерозподіл власності є очевидним фактом, що мав місце в перші місяці окупації. Однак радянські пропагандистські органи гіперболізували як загрозу „відновлення капіталізму”, так і обсяги майнового перерозподілу.

На зазначені процеси з перерозподілу власності в селах України безпосередньо впливала попередня політика радянського режиму щодо селянства. Так, відбираючи речі у сім'ї комуніста, місцевий сільський поліцей заявляв: „З людей нажито, на людей нехай і піде” [16, 36]. Мешканка с. Сошники Бориспільського району Київської області свідчила: „[Н] приходив до нас в будинок восени 1941 р. і, погрожуючи, заявляв: „Ви жидобільшовики, брали участь в розкуркуленні мого господарства, забрали моє майно яке збереглось у Вас до цього часу. При цьому він вимагав віддати суконне рядно, яке він визнав своїм” [17, 147]. „Мене грабувала радянська влада, тепер буду грабувати я” – заявляв односельцем інший працівник сільської управи [18, 118].

Прагнення людей вирішити наболілі майнові проблеми ставали безпосередньою причиною вступу на службу до окупантів. Саме ці обставини найчастіше зустрічаються в матеріалах кримінальних справ місцевих колаборантів. Так, начальник Ставищенської районної поліції вступив на службу прагнучи повернути батьківський будинок, конфіскований при розкуркуленні [19, 20]. Аналогічні мотиви простежуються у матеріалах багатьох кримінальних справ: „[Н] походить із сім'ї куркуля. Як голова Кашперівської сільради в 1930 р. я брав безпосередню участь у розкуркуленні сім'ї [Н]. Майно, два їх будинки були конфісковані. В окупаційний період [Н] працював в поліції, і німецькою владою ці два будинки були йому повернуті” [20, 110].

Перерозподіл, що розпочався з перших днів окупації, стосувався і власності майна місцевого єврейського населення. Власність розстріляних євреїв та евакуйованих громадян оголошувалася власністю держави, а тому підлягала безумовній передачі комунгоспам районних управ, а в селах – сільським старостам [21, 32]. Незважаючи на суворі заборони влади, майно євреїв потрапляло до рук поліцаїв та працівників районних управ. Надлишки йшли на місцевий ринок або обмінювалися в селах на продукти харчування [22, 50]. Сільські поліцаї у період проведення акцій знищення залучалися до охорони конфіскованого майна. „Охоронці” привозили після цього до дому підводи майна [23, 129]. Таким чином вони використовували своє службове становище для задоволення власних матеріальних інтересів, хоч

належна їм заробітна плата за тогочасними мірками була не такою й низькою. Рядовий поліцай отримував 800 крб на місяць, а також продуктовий пайок, що складався з 10 кг муки, 2 кг м'яса, 4 кг круп, 0,5 кг тваринних і 1 кг рослинних жирів, 800 г цукру [24, 15]. Як бачимо, продовольче забезпечення працівників поліції перебувало на досить високому рівні.

Для вирішення майнових спорів створювалися мирові суди, які й розглядали цивільні справи, зокрема із повернення майна колишнім розкуркуленим, які претендували на свої будинки [25, 19]. Вони працювали у центрах окупаційних адміністративних утворень, у гебітскомісаріатах. Частина майнових спорів розглядалась і без проведення засідань у мирових судах працівниками цивільної адміністрації Рейхскомісаріату „Україна”. Так, колишній слідчий Фастівської районної поліції свідчив, що з листопада 1941 р. по червень 1943 р. провів близько 120 слідчих справ цивільного характеру з розподілу майна між сім'ями, аліментних платежів тощо. Частина слідчих справ стосувалась повернення майна раніше розкуркуленим громадянам [12, 15].

Майнові суперечки, що виникали між мешканцями сіл, вирішувалися і працівниками сільських управ. Так, як свідчив колишній розкуркулений, він восени 1941 р. повернувся до с. Пустоварівка Сквирського району, де зняв квартиру. Невдовзі, за дозволом старости села він зайняв свій будинок, у якому проживав до 1930 р., тобто до часу розкуркулення [26, 13]. Отже, розпорядження сільського старости вистачило для повернення конфіскованого радянською владою майна. Старости сільських управ отримали накази виявляти факти конфіскації приватної власності, проведеної радянськими органами [21, 380]. Цілком очевидно, що отримані матеріали використовувалися не лише в окупаційній пропаганді, а й у практичних заходах керівників органів місцевого управління.

Використання позасудових рішень при вирішенні майнових суперечок між мешканцями сіл було досить поширеним явищем. Так, до голови Іванківської райуправи генерального округу „Київ” 27 грудня 1941 р. звернулася мешканка с. Обуховичі зі скаргою на дії місцевих поліцаїв, які відбрали у неї швейну машинку. Свої дії вони мотивували тим, що ця річ належала розкуркуленому мешканцю села. Проте заявниця твердила, що купила її на ринку в м. Києві ще в 1940 р. Факт купівлі речі засвідчували 8 мешканців села, які й підписалися під заявою. Резолюція голови райуправи досить категорична: „Старости с. Обуховичі. Дати письмове пояснення через що забрана швейна машинка у громадянки [Н]” [27, 102]. Отже, використання позасудових, адміністративних методів у вирішенні майнових суперечок між мешканцями сіл стало поширеним явищем окупаційної дійсності. Обмежене використання судових процесів при вирішенні майнових спорів сприяло зловживанням місцевої адміністрації.

Таким чином, з окупацією України у сільських районах відбувається певний перерозподіл власності. Частина колишніх власників відновила свої майнові права, порушені радянською владою в довоєнний період. Об'єктом цих прав виступало переважно нерухоме майно, зокрема будинки. Земля сільськогосподарського призначення, виробничі приміщення та реманент, тварини і приплід, тяглова худоба, передані у свій час колгоспам, поверненню не підлягали, залишаючись у власності громадських господарств. Окремі факти наділення земельними ділянками осіб, що активно співпрацювали з режимом, є швидше тактичним кроком окупаційних

адміністрацій. За допомогою цих заходів певна частина населення спонуковувалася до колаборації.

У багатьох випадках позитивне вирішення майнових спорів та претензій колишніх власників перебувало у прямій залежності від готовності та згоди громадян до служби в окупаційних органах влади.

Головною метою окупантів стала економічна експлуатація мешканців сіл України, а не створення справедливого земельного порядку, пов'язаного з відновленням приватної власності та індивідуальних господарств.

Відновлення капіталізму у сільському господарстві окупованої України є гаслом, що застосовувалося нацистськими та радянськими пропагандистськими органами. Якщо радянська пропаганда застосовувала ідеї відновлення капіталізму та приватної власності для формування антинімецьких настроїв, то окупанти, навпаки, – проводили заходи, що унеможлилювали формування ринкових механізмів у сільськогосподарському виробництві, справедливе вирішення багатьох майнових проблем.

Головним завданням для окупантів було не впорядкування майнових правовідносин в українському селі, а експлуатація його виробничого та трудового потенціалу. Разом із тим, німецькі органи управління прагнули припинити майнові правопорушення зі сторони місцевих колаборантів.

Аналіз майнових правовідносин в українському селі початкового періоду нацистської окупації засвідчує наявність широкого спектру проблем, частина з яких сформувалась ще в довоєнні часи і була пов'язана з соціальним експериментаторством радянського режиму в 20-30-х рр. ХХ ст. Це стало однією з визначальних обставин мотивації, передумов та причин колаборації частини сільського населення. Проте цивільний статус громадян, що перебували на окупованій території України, мав обмежений характер.

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2225. – Оп. 1. – Спр. 2.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 229.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 111.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3108.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 216.
6. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 39831. – Т. 5.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 198.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 132.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 110.
11. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73818-ФП.
12. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69777-ФП.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118.
14. ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 45.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 34.
16. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26279.
17. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57919. – Т. 2.
18. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56990.
19. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57727.
20. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63088. – Т. 4.
21. ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп. 1. – Спр. 9.
22. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75085-ФП.
23. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56588.
24. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 62901.
25. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72764-ФП.
26. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 71138-ФП.
27. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 58005.